

A lázadástól a szkepszisig

A SZÁZ ÉVE SZÜLETETT DÉRY TIBORRÓL

Az európai irodalomban gyakoriak a tolsztoji gesztusok: a lelkiismeret lázadásai. Valaki – a szellem embere – meggyűlöli a gazdagság és a hatalom hazugságait, szembe fordul környezetével és a szenvedőkhöz csatlakozik. Ez a csatlakozás korántsem egyszerű, nemegyszer bizalmatlanság fogadja a csatlakozót, akinek gyakran kell választania az emberi autonómia és az önkéntes elkötelezettség között. A száz esztendeje született Déry Tiborról beszélek, az ő emberi és írói sorsát határozza meg e két fogalom: a részvét és a lázadás. Útja nem lehetett egyenes, nemcsak a világgal kellett küzdenie, hanem önmagával is. Azt a pályát futotta be, amit korunk baloldali európai értelmiségének legjobbjai. Lázadt és csatlakozott, őszinte elkötelezettséggel állt a társadalmi átalakulások harcosai közé, aztán csalódottan vetett számot az átalakulás eredményeivel. A közéleti lelkiismeret szerepét próbálta betölteni: írói életrajza ezért egy lelkiismeret története.

Lázadó ifjúság

Nagypolgári családból származott, őt magát is a pénz arisztokratájának szánta környezete: nagybátyja gyárában kapott vezető szerepet. Itt vált lázadóvá, rövidesen szakszervezetet alakított, sztrájkot szervezett. Első írásaiban a talmi hazai polgárság állnok és szemforgató erkölcsét támadta, 1917-ben írott *Lia* című kisregényét, egy féktelen szenvedélyű szerelem ábrázolását, elkobozta az ügyesség. Következő regényében, *A kéthangú kiáltásban* pedig a világháború szörnyű öldöklése, a pusztító ösztönök gátlátalan felszabadítása ellen tiltakozott. A teljes emberi személyiség védelmében, a független gondolkodásért szállt síkra. Midőn tennivalóit kereste, az emberi szabadság és a művészi függetlenség eszméihez igazodott. Ilyen vágyakkal és reményekkel csatlakozott az 1918-as „őszirózás” forradalomhoz, majd a Tanácsköztársasághoz. A teljes sza-

badság és az emberi testvériség megvalósulását remélte, nem készült fel a hétköznapi harcokra, és nem készült fel arra sem, hogy a forradalom nevében magát a szabadságot tapossa el az új hatalom.

A forradalmak bukása után – mint annyian a baloldali irodalom képviselői közül – ő is emigrációba kényszerült. Prágában, Bécsben, Párizsban, Itáliában, Norvégiában, Mallorca szigetén és Dubrovnikban élt, többnyire magányban, általában szerzetesi szegénységben. Az élet peremén érezte magát, számkivetve: az emigráns lét idegenségével küszködött. Írásaiban, elsősorban *Országúton* című, 1924-ben keletkezett regényében, ennek az idegenségnek a fájdalmát panaszolta el. Mindazonáltal rengeteg fiatalos energia feszült benne, ezeknek idővel ismét lázadásban kellett kirobbanniuk. A személyiségnek ez a hirtelen átalakulása következett be *Ébredjetek fel* című szürrealista kisregényben, ennek költői látomásaiban. A lázadás egyelőre még a művészet közegeiben robbant, s a valóság ellen irányult: a köznapi valóság ellen, egy álomvilágért, amelyben az ember teljesen önmaga és véglegesen szabad lehet.

Író a baloldalon

A szabadságról szőtt álom persze nagyon is korlátozott lehetőségeket kínált, Déry sem érte be velük. És mert az elutasítás és a lázadás indulata mellett mindinkább úgy látta, hogy a szabadság ügyét Közép-Európában a szélsőjobboldali mozgalmak veszélyeztetik, ismét a szervezett munkásmozgalomhoz csatlakozott. Ennek a csatlakozásnak a szenvedélyes dokumentuma a *Szemtől szembe* című elbeszélésszerű. E könyvét a német fasizmus uralomra jutásának másnapján – a számvetés, az önvizsgálat napjaiban – írta. Arra kereste a választ, hogy vajon miért következhetett be az, amit néhány hónappal korábban még az egész német baloldal elképzelhetetlennek tartott: hogyan szenvedhetett történelmi kudarcot a német demokrácia és a munkásmozgalom. Déry ebben a könyvében állt elhatározó erővel a munkásmozgalom soraiba: vállalta a forradalmi cselekvést, akár az önfeláldozást.

A szabadságért és a szociális igazságosságért kívánt küzdeni, nem maradt meg az írott szónál, cselekedni akart. Tevékenyen vett részt az 1934-es bécsi munkásfelkelésben, életének második forradalmában. Igaz, ez a forradalom is elbukott néhány nap alatt, és Déry ekkor ismét a kéziratlapokat vette elő. Néhány év alatt elkészült életének fő művével: *A befejezetlen mondat* című regénnyel. Ez a munkája a nagypolgárság és a munkásság enciklopédikus teljességű ábrázolásának igényében született. A nagyvárosi társadalom felső és alsó övezetét mutatta be, és a két osztály összecsapásának drámai érzékeltetésével valódi társadalmi mítoszt teremtett: a regény sorsértelmezésében, figuráinak monumentális nagyságában és epikájának végzettségében kétségtelenül van valami mitológikus erő.

Ez a mitológia nem barbár, hanem klasszikus, ha tetszik, görögös. Az egymással szemben álló osztályok képviselői nem karikatúrák, hanem karakterek, nem torz szörnyalakok, hanem klasszikus módon ábrázolt emberek. A regény marxista osztályszemlélete nem torzítja el a figurákat, a polgár és a munkás megközelítése egyforma pszichológiai igényességről tanúskodik. Azt, hogy Déry a proletáriátusnak kötelezte el magát, a regényalakok személyiségének értelmezése és megközelítése érzékelteti. A nagypolgári osztály tagjai pusztán szerepekben élnek, személyiségük felbomlott, hiányzik jellemük belső magva, amely mintegy összetartaná tulajdonságaikat. Velük elmentetben a munkásmozgalom harcosai lesznek azok, akik kedvezőtlen körülmények között is őrzik emberi azonosságukat, akiknél személyiség és szerep egybeesik. A pro-

letár midőn részt vesz osztályának küzdelmeiben, legigazabb önmagát valósítja meg. Személyiségének kohéziója, belső magva van, amely ha rejtetten is, vezérli magatartását és cselekedeteit. Korábbi avantgarde szellemű műveiben Déry a személyiség felbomlásának folyamatára és eredményére utalt, most arra a történelmi vállalkozásra hivatkozott, amely megerősíti a személyiséget, védelmet kínál a felbomlás dekadenciája ellen. Ő maga is ennek a vállalkozásnak kötelezte el magát.

Az elkötelezettség folyamatát és konfliktusait mutatja be a regény főhősének: Parcen-Nagy Lőrincnek a sorsa. Lőrinc egy öngyilkos trösztvezér fia, maga is a polgárság életét éli, szerepekben jelenik meg a külvilág előtt. Szürke és jelentéktelen fiatalember, családban, társaságban, hivatalban „olyan észrevétlenül húzódott meg, mint a kötőszó a mondat szerkezetében”. Ismerősei sorra kialakítanak róla valamilyen képet, s ő egyikkel sem tudja azonosítani magát. Bizonytalanok és formátlannak érzi életét, meggyőződése szerint a polgár élete üres és haszontalan. Elhagyja a burzsoáziát, a proletariátus azonban nem fogja be. Közeledési kísérletei sorra kudarcot vallanak, a külvárosi munkásház, ahová bebocsátását kéri, elüldözi, a mozgalom gyanakvással fogadja, szerelmi kapcsolatai, amelyekben szintén a proletár közösséghez próbál közelíteni, boldogtalanok. Két világ közé kerül, az elsőt megveti, a másodikban otthontalan, választott útját mégis hűséggel járja, a meg nem értés, az elutasítás ellenére is.

Sorsának és konfliktusainak személyes értelme van: tevélygéseiben és választásában magának az írónak a sorsa kapott tárgyias formát; hiszen maga Déry is a személyiség magvának megőrzése és lehetőségeinek kibontakoztatása érdekében vállalta az elkötelezettséget a munkásosztály mellett, s ennek során öneki is szembe kellett találnia a gyanakvással, a beilleszkedés nehézségeivel.

A befejezetlen mondat a korszak legnagyobb szabású magyar regényei közé tartozik, nemcsak terjedelmében, esztétikai értelemben is. Dérynek a magyar társadalom teljes térképét sikerült felrajzolnia. Proustól és Thomas Manntól tanult: a francia írótól az időrend modernebb megszervezését, a némettől a történet és a gondolat szintézisét. Az empirikus magyar prózát – mások mellett – ő frissítette fel intellektuális szemlélettel és módszerrel, rendkívül személyes és evokatív stílusával fűzve össze epikus anyagot és esszét, történetet és kommentárt, eleven emberi világot és filozófiai gondolatot.

Az újrakezdés reményei

A nagyregény – forradalmi mondanivalója következtében – hosszú évekig asztalfiókban maradt, és csupán 1947-ben jelenhetett meg. A második világháborút követő évek voltak az író leglelkesebb, legmozgalmasabb évei: előkerültek a fiókba zárt kéziratok, Déry Tibor megújuló reményekkel vett részt az irodalmi és politikai élet küzdelmeiben. Úgy érezte, megoldást nyertek mindazok a problémák, amelyekkel évtizedeken keresztül küszködni kellett. Az irodalom és a közélet sűrűjébe került, a kibontakozó új magyar irodalom legnépszerűbb alkotó egyéniségei közé tartozott.

Az újrakezdés első írói vállalkozásaként a történelmi korforduló ábrázolását kísérte meg, saját tapasztalatait dolgozva fel. *Alvilági játékok* című novellafüzérében a pesti ostrom atmoszférikus rajzát nyújtotta: Nagy Lajos pincenaplójával és Illyés Gyula verseivel együtt elsőként emelte a témát a riportászból az irodalmi ábrázolás körébe. Különös ötvözet ez a novellafűzér: a budapesti pincékben megvalósult infernót realista és expresszionista-szurrealista eljárások segítségével idézte fel, s ezáltal egyszerre sikerült az ostrom valóságos történetét és bizarr atmoszféráját bemutatnia. Hasonló törekvések vezették a háború után írott elbeszéléseiben és drámai műveiben.

Az írói újrakezdes törekvései és igényei azonban mindenekelőtt a *Felelet* két kötetében váltak valóra; Déry bennük azonosult leginkább az új társadalom eszményeivel, bennük próbálta megvalósítani a „tömegek írójának” realista poétikáját. A regény címe és terve egyaránt az írói pálya fordulatáról és az író feleledt bizalmáról tanúskodott. A regény az író felelete a történelemnek, egyszersmind a főhős, Köpe Bálint válasza azokra a kérdésekre, amelyeket sorsa és környezete tesz fel neki. Magát a regényt Déry Tibor négy kötetre tervezte: gyermekkorától férfikoráig, a harmincas évektől a fordulat évéig kívánta nyomon kísérni Bálint sorsát.

A *Felelet* a választott korszak extenzív ábrázolására törekedett, koncepciója ezért *A befejezetlen mondat* elgondolását idézte fel: egyszerre nyújtotta a magyar társadalom két ellentétes szférájának, a nagypolgárságnak és a munkásosztálynak az epikus képét. Csakhogy amíg a korábbi regény az útját kereső értelmiségi vívódását helyezte a szerkezet tengelyébe, az új koncepció a forradalmár fejlődését kívánta ábrázolni. A regény másik főszereplője: Farkas Zenó professzor az író útkereső intellektueljei közül való, csak éppen a korábbi tétova és kereső alkatot egy démoni figura nagyszabású formátumában állítja elének. A professzor európai hírvű tudós, szenvedélyes racionalista, a fasizmus, a germán terjeszkedés és a Horthy-rendszer provinciális közállapotainak elszánt ellenfele. Mégis magányos hős: a polgárságtól már elszakadt, a forradalom hívei között viszont idegennek érzi magát, ambivalenciák között él. Mint Déry legtöbb értelmiségi figurája, valóságos társadalmi úrben mozog. Helyzete éppen ezért alkalmassá teszi arra, hogy mintegy kompozíciós kapcsolatot létesítsen a regény két ellentétes szférája: a nagypolgári körök és a kommunista mozgalom között.

A *Felelet* egy demokratikus és humanista szocializmus erkölcsi igénye nyomán született. *A befejezetlen mondat* írója még a forradalom feltétlen szolgálatára szavazott, akár az askétizmus és a könyörtelenség árán is; az újepikus összefoglalás viszont a szocializmus és a humanizmus egymást feltételező kölcsönösségét hirdette. A Rákosi-korszak tapasztalatai bizonyára új megvilágításba helyezték a hatalomnak és az erkölcsnek azt a viszonyát, melyet az író korábban István elvtárs börtönlevelében fogalmazott meg. Ebben Déry a hatalom feltétlen és tekintet nélküli megszerzésének parancsát hangoztatta. Az ötvenes években ezt érthető módon fel kellett cserélnie egy humánus értékeket hordozó szocializmus követelményeivel. Az író egy alkalommal, midőn az emberi kötelességekről beszélt, új fogalmat használt: az emberszeretetet. E fogalmat az ember természetes szükségletének tudta, a hatalomvágy és az emberszeretet dilemmájában ezért esett választása az utóbbira.

Az emberszeretetnek ez a fogalma, amely a *Felelet* vitáiban kialakul, lesz Déry humanizmusának tartalma. Ez a fogalom korántsem valami karitatív érzelem, inkább morális kategória. Kifejtését magánál Dérynél olvashatjuk, *A ló meg az öregasszony* című kötet utószavában: „írói feladatom ma is az embernek ember által való szenvedtetését csillapítani. Minél idősebb leszek, annál érzékenyebb vagyok az ember szenvedéseire, és személyemet illetően annál kevésbé tudok más következtetést levonni belőle, mint a teljes erőmből adott írói választ.”

Szemben a zsarnoksággal

A feltétlen elkötelezettségnek azt az etikáját, a mozgalmi askézisnek azt a fegyelmét, amely mellett *A befejezetlen mondat* érvelt, az ötvenes évek közepén függetlenebb írói magatartás váltotta fel. Déry már 1949-ben a szellemnek arra a jogára hivat-

kozott, amely „előbb megtagadja a világot, mielőtt elfogadja, s nyomról nyomra, lépésről lépésre haladva, óvatosan mérlegelve, bátran, nyitott szemmel a természetnek minden cselvetését, az életkedvnek minden csábítását körülményesen megvizsgálja, hogy elvethesse vagy beleegyezessen”. Később még nagyobb szerepet szánt a józan kételkedésnek és meggondolásnak. Nem azért, mintha a kételyre alapozta volna világnézetét, hanem a felelős cselekvés érdekében, amelyet szigorú mérlegelésnek és vizsgálatnak kell megelőznie.

A megváltozott szemlélet legjobb művészi eredményei azokban az elbeszélésekben öltönek testet, amelyek a kommunista diktatúra következtében bekövetkezett tragédiákra vetnek fényt, és az erkölcsi katarzis lehetőségét keresik. A *Vidám temetés* haladókó írójának töprengésében először és nagyobb hangsúllyal a csalódás szólal meg, ez a csalódás nemcsak a társadalmi lét körében érvényesül, hanem az emberi élet értelmét, célját is megkérdőjelezi. Déry a *Szemtől szembe* fogalmazása, a munkásmozgalomhoz való csatlakozás nagy önmegváltó gesztusa óta a jövő ígéreteinek vonzásában élt, társadalomjavító feladatainak szentelte munkásságát. A Rákosi Mátyás nevéhez fűződő zsarnokság eredményeivel: a hamis perekkel, a gyilkos erőszakkal, az ország kifosztásával és megalázásával megismerkedve kellett rádöbennie arra, hogy az ügy letéteményesei, akiknek irányítását feltétlen bizalommal fogadta, visszaéltek bizalmával, és kijátszották hitét. Csalódottan beszélt hát arról az emberről: önmagáról, aki vakhittel cserélte fel a mérlegelő józanságot, méltatlan szolgálatra váltotta a szabad elkötelezettséget.

Most már nyíltan és nyilvánosan szembefordult a hatalommal, ennek a szembefordulásnak, egyszersmind a megigazulásnak a tanúságtétele volt az 1956 nyarán és őszén megjelent néhány elbeszélés: az ironikus-szatirikus *Vidám temetés* és *Vendéglátás*, valamint a tragikus hangvételű *A téglafal mögött* és *Szerelem*. Ez a tanúságtétel szötte át a *Niki* című kisregényt is. Déry Tibor most már nyíltan fellázadt a zsarnokság ellen: a Petőfi kör 1956 nyári sajtóvitájában gyökeres változásokat követelt, a forradalom idején szerepet vállalt az Írószövetség Forradalmi Bizottságában, írást közölt az Irodalmi Újság nevezetes „forradalmi számában”, és a forradalom védelmében szólalt fel az írószövetség decemberi közgyűlésén. A berendezkedő kádárista hatalom sietett megtorolni az írói szabadságnak ezeket a megnyilatkozásait: 1957 februárjában Déry Tibort letartóztatták, majd az úgynevezett „íróperben” Hágy Gyulával, Zelk Zoltánnal és Tardos Tiborral együtt elítélték. Déry Tibor kilencévi börtönt kapott, a rabságban is dolgozott, 1960 tavaszán amnesztiával szabadult.

Számvetés a történelemmel

Az irodalmi életben 1962-ben *Számadás* című novellájával jelentkezett újra. Ez az írása a felelősség drámáját fogalmazta meg, minthogy úgy érezte, hogy a szovjet páncélosok tüzeiben elpusztult fiatalok sorsáért neki is felelősséget kell vállalnia. Szenvedélyesen élte át ezt a drámai helyzetet, indulásának moralista szigorával, önelemző kegyetlenségével ítélkezett önmaga fölött. Csakhogy ezzel ismét két világ határára, ifjúságának „senkiföldjére” került. Az önemésztő vívódás „senkiföldjéről” próbált az élet folytonossága és reményei felé lépni, tekinteni *Philemon* és *Baucis* című elbeszélésében. Mint kritikusan megállapították, ez az írás a *Nikire* felel. A budapesti harcokban egy öregasszony meghal, egy kutya viszont világra hozza kölykeit. Az élet, ha a biológiai létezés szintjén is, erősebbnek bizonyul a pusztulásnál; a reménység megújulásra hivatott.

Annál inkább, mert az emberi tisztesség és szolidaritás példái bizalmat öntöttek Dérybe. Erről a szolidaritásról, a szeretet szépségéről vallott *Két asszony* című novellájában. Ezek az elbeszélések lassanként lezártak egy korszakot, és útnak indítottak egy másikat. Az összegzés, a filozófiai összefoglalás ugyan még nem bennük öltött formát, az életkedv és az alkotóerő újjászervezését azonban ők végezték el; személyességük, lírai gazdagságuk volt a feltétele annak, hogy írójuk tovább léphessen a magasabb szintű számvetés és összefoglalás felé.

Déry olvasója az író filozófiai horizontjának folytonos tágulását észlelheti. Indulásakor a magányos értelmiségi világnézeti elhelyezkedésén, lehetőségein gondolkodott, lázadása saját személyiségének megvalósítását szolgálta. Első írásai azt a helyzetet elemezték, amelyet a társadalomban el kellett foglalnia, illetve helyzetből keresték a szabadulás útjait. *A befejezetlen mondat* és a *Felelet* egymásra válaszoló szövegei viszont azt jelezték, hogy sikerült túljutnia a magányos lét horizontján, és a magyar társadalom közegeiben kutatta a közösségi életforma lehetőségét, illetve megtisztulásának feltételeit. A hatvanas években született regénye a *G. A. úr X.*-ben és *A kiközösítő* ezt a horizontot tágították történelemfilozófiai szemhatárokig. Déry az emberi természet rejtélyein és a történelem esélyein töprengett, vagyis azt kutatta, van-e értelme az ember legfőbb vállalkozásának: a történelemnek; az emberi természet lehetővé teszi-e a haladás nagy eszményeinek: a szabadságnak és a rendnek a megvalósítását.

A horizontok tágultak tehát, mégsem lehet azt mondani, hogy az író másokra cserélte volna a korábban már áttekintett terepet. Látóhatárai koncentrikus körök módjára helyezkedtek el, a valóságnak és a gondolatoknak újabban meghódított szférája magába foglalta a már bejárt területet. Vagyis a történetfilozófiai igényben született újabb művek egyszersmind választ kívántak adni a személyes elhelyezkedés és a magyar társadalommal kialakított viszony problémáira is.

A bölceleti igény ugyanakkor nemcsak Déry mondanivalóját szabta meg, hanem művészi eljárásait is. A társadalmi kérdésekre válaszolni kívánó realizmust absztraktabb, a parabolikus fogalmazásra több lehetőséget nyújtó epikai formákkal kellett felcserélnie. Késői írásaiban ezért tért vissza indulásának avantgardizmusához, pszichológikus, ironikus és groteszk hajlamaihoz; illetve ezért használta fel oly magától értetődő természetességgel Kafkát idéző mítoszt vagy a Thomas Mannra valló iróniát. A *G. A. úr X.*-ben és *A kiközösítő* mintegy szándékos megfelelésekkel kötődött Kafkához: a *Perhez*, illetve Thomas Mannhoz: *A kiválasztotthoz*. Déry lemondott az originalitásról, hogy a bázisul használt művek asszociációs körzetével bővíthesse saját mondanivalóját. A meglévő felismeréseket ugyanakkor új, személyes összefüggésbe állította: átértelmezte Kafka és Thomas Mann gondolati eredményeit.

A börtönben született *G. A. Úr X.*-ben című regényében az emberiség jelenének és további sorsának, lehetőségeinek filozófiai kérdésein töprengett: egyszersmind saját személyes közérzetéről számolt be. X. maga: utópia, vagyis inkább modern ellenutópia, lidérces és szorongásos vízió. Kiábrándító és felzaklató világ: mozgatólve nem az élet és a küzdelem, hanem a pusztulás és a lemondás. G. A.-nak roncsmezőkön, rozsdametetőkön keresztül kell a városba érkeznie, beomló házak, véletlenszerű közlekedés, kopott emberek fogadják. Az emberek különös „action gratuite”-ek foglyai: a gyilkosság alkalmyszerű és büntetlen, a szerelem megalázó, a munka értelmetlen. Az értelmes cselekedetek elkövetői börtönbe jutnak, a bíróság viszont gonosztevők gyülekezete, igaz azonban, hogy a börtön csupa komfort és evilági kényelem. A gazdagok önfeláldozásból használják ki a szegényeket, s X. népe minden évben karneváli külsőségek közepette kíséri a kivégzőosztag ágyúíj elé az öngyilkosságra vágyó boldogokat. A cél-

szerű cselekvés az erkölcsi lazaság jele. Az élet értelme a halál, mint X. egyik polgára mondja: „Születésünk pillanatától kezdve kanyartalanul haladunk végső bukásunk felé... Megtaláltuk a tökéletes egyensúly titkát, mert súlytalanok lettünk, uram.”

Annak idején több elmélet is megfogalmazódott azzal kapcsolatban, hogy a regény antiutópikus világa mire utal, maga Déry pedig homályban hagyta regényének valódi jelentését. Ma már megállapíthatjuk, hogy a *G. A. úr X.*-ben víziója a kommunista diktatúra, illetve mindenfajta totalitárius társadalmi berendezkedés végső értelmetlenségét és embertelenségét leplezi le. Az *X.*-ben lefolytatott bírósági processzusok például a konstruált perekből kapják töltésüket; a szabadság és lemondás kategóriájának összekapcsolása, a valóság voluntarisztikus kezelése a szektás politika tulajdonságai. *X.* polgárainak halálmenete és lemeszárlása pedig áttételesen az 1956-os forradalom véres tragédiájára utal. Ugyanígy örökölte meg Déry saját börtöntapasztalatait is, pontosabban a bezártságnak és a kiszolgáltatottságnak azt a szorongató állapotát, amelyet elítéltként el kellett szenvednie.

Hasonlóképpen történelmi parabola *A kiközösítő* című ironikus „áltörténelmi” regény: a milánói Szent Ambrus élettörténete. Az író ezúttal is mintegy aktualizálja a legendászerű epikai anyagot: könnyen aktualizálható a történet, akár szatirikus kulcsregény is lehetne, amely a közelmúlt eseményeit ítéli meg. Csakhogy Déry sokkal bonyolultabb gondolatoknak ad teret a szent püspök sorsa körül. Aktualizálja Ambrus hitvédő harcait, az aktualizált eseményeket viszont nyomban ironizálja, elidegeníti időszzerű értelmüktől. Örkény István szellemes meghatározása szerint: „a regény egy történelmi személy valóságos életének föltételes módon előadott, elidegenített paródiája.” E meghatározás elemei a kompozíció folytonos „megforgatására” utalnak; arra, hogy Déry nem éri be az áttételes jelentéssel, hanem ezt is újabb fénytörések játékaiként kezeli.

A kiközösítő ezért csak érinti a közelmúlt történelmének megítélését, mondanivalója ennél szélesebb körű. Miként a *G. A. úr X.-ben*, ez is az emberi történelem általánosabb menetét, tulajdonságait próbálja magyarázni, és ebben a lényegi vizsgálatban Déry leveti az ironikus fölényt. A történelmi műfajt, Ambrus korának katolikus-arianus harcait vagy saját korának egymással küzdő politikai csoportjait, ideológiáit szarkasztikus iróniával szemléli, az emberiség sorsát ugyanakkor önmérsztő töprengéssel veszi szemügyre, akárcsak korábbi műveiben. Ambrus történetével az emberi történelmet kérdőjelezi meg, a cselekvés és a küzdelem értelmével viaskodik.

Szkepszis és remény

Déry Tibor kései műveit, mindenekelőtt *Ítélet nincs* című önéletrajzát, *Képzelt riport egy amerikai pop-fesztiválról* és *Kedves bópeer* című regényeit, valamint a *Napok bordaléka* címmel kiadott esszégyűjteményét ironikus látásmód jellemzi. Ennek az iróniának a szkeptikus filozófia és a vele folytatott küzdelem adja a szemléleti alapját. Az irónia fogalmának nála mindig kettős arca van, és ez az elutasítást és a vállalást, a valóság kritikáját és az eszmények fenntartásának igényét mutatja. Déry iróniája egyszerre rajzol képet a társadalmi valóság két oldaláról: a gyakorlat torzulásairól és a klasszikus humanista eszmék érvényességéről. Ez a kettősség okozza belső küzdelmeit, a szkepszis és a remény állandóan hullámzó, véget nem érő viadalát.

Az ironikus számvetés „kétarcúságát” teljes mértékben az *Ítélet nincs* című memoár fejezte ki, már csak az „egyes szám első személyű” előadás következtében is. Ebben a könyvben ismét leplezetlenül, közvetítő áttételek nélkül van jelen és nyilatkozik meg azt írói szubjektum. Az önéletrírásnak, e Rousseau által kezdeményezett műfajnak

az őszinteség ad karaktert. Déry memoárja mégis egészen más világ, mint a klasszikus emlékirat és vallomás, noha őszintesége, mint az alkotás szervező elve ugyanaz. Rousseau vallomása érzelmes, az övé ironikus, a francia önéletrajzíró minden tetteivel, még botlásaival és vétkeivel is azonosul, a magyar önironikus módon távolítja el magát egykori vállalt és bevallott cselekedeteitől. A bölcsességnek egy jelképes pontján: egy Balaton fölött elhelyezkedő kert ormáról visszatekintve ítéli meg önmagát, magatartását, tetteit, s ezt az ítéletet mindenkor az irónia közegebe helyezi. Memoárját éppen ez avatja korszerűvé, mondhatnók: huszadik századivá.

Szakítva a műfaj hagyományaival, nem az utólagos meglegedés és a jövőbe sugárzó bizalom gesztusával tesz vallomást és végez számvetést. Áttekintve életét és korát, úgy látja, hogy a történelem nem igazolta ifjúságának konok hitét, lázadó reményeit, és főként nem igazolta azt a hitet, amely a történelmi haladás ésszerű rendjére számított. A büszke rációt megcsúfolták a háborúk, a diktatúrák, a vérengzések, a hatalomvágy és a halálfélelem: az erőszak és a gyávaság, úgy tetszik, legyőzte a józan észet. Déry éppen ezért nemcsak „csalódott moralista”, hanem „csalódott racionalista” is, s bár világegyetében a józan értelem pártján állott, és élete végén sem állhatott máshová, úgy érezte, kénytelen volt számításba venni az irracionális események abszurd mutatványait.

Míthogy az eligazító tanácsokról eleve le kellett mondania, azt vallotta, nem válaszolnia kell, hanem tovább kérdeznie. Úgy érezte, nem képes válaszolni, legfeljebb kérdezni, ezt viszont minél pontosabban és minél részletesebben. E kérdező igényével a modern irodalom általánosabb törekvéseiben osztozott. Kérdéseire általában nem érkezett határozott válasz, az állásfoglalásra kíváncsi olvasó legfeljebb kérdőjelekkel találkozik. A kérdések azonban mindenesetre következetesek, nemcsak szenvedélyességükben, hanem a mögöttük meghúzódó írói magatartás tekintetében is. Déry általuk fogalmazta meg azt az ítéletet, amelyet különben művének címével tagadott. Az önéletrajz végső soron ugyanis vállalta az ítélezést, bár nem tételelesen, inkább művésziileg.

Ez a művésziileg, bár kérdőjeles formában megvalósított ítélezés olyan eszmékre világított rá, amelyek a személyiség azonosságának és kontinuitásának biztosítékai voltak. A számvetés szkeptikus kérdéseiből kiemelkedett néhány életfilozófiai felismerés, néhány alapvető igazság, és ez eszmei orientációt jelentett: az ember önmagával vállalt azonossága, a helyállás és az alkotómunka eszménye voltak Déry Tibor végső igazságai.

A pálya végét a kétely és a szkepszis jelölte ki, Déry írói magatartásának moralista természete azonban ekkor is érvényesült. Bizalmatlanságának és szorongásainak megvallása során mindig az „emberi lényeg” megőrzése mellett állott ki. Sztoikus morál vezérelte a humánus eszményekhez, az emberi kultúra értékeihez azonban mindvégig ragaszkodott. Ez a ragaszkodás fejeződött ki az alkotómunka fegyelmében is. Déry legkeserűbb műveiben is féltő gonddal, önkínzó aggódással töprengett az emberiség jövőjén, és mindig tiszta, fegyelmezett nyelven fogalmazott. Önvizsgálatra intett, óvó szavát azért emelte fel, hogy korunk embere ne hagyja elveszni örökölt és kiteljesedésre váró emberségét, szabadságát és közösségi szellemét. Küzdelme, amelyet az „emberi lényeg” fenntartása és védelmezése érdekében folytatott: talán ez marad életművének valódi üzenete.